

Prof. dr. Senaid HADŽIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: senaid.had@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94(497.6)"1918/1941" (093)

33:36:314(497.6)"1918/1941"

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.157>

NEKE OSOBENOSTI EKONOMSKO-SOCIJALNOG „RAZVOJA“ BOSNE I HERCEGOVINE U MONARHISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

Apstrakt: *Za ovaj rad su istraženi, a u sadržaju prezentirani podaci (neobjavljeni i objavljeni historijski izvori, relevantna literatura, službeni listovi, štampa, periodika i sl) koji govore o karakteristikama i nekim osobenostima ekonomsko-socijalnog „razvoja“ Bosne i Hercegovine u vrijeme monarhističke Jugoslavije. Razumijevanje i poznavanje navedenoga pitanja može pomoći u sagledavanju disproporcije nejednakog razvoja pojedinih dijelova tadašnje zajedničke države, odnos centralnih vlasti prema Bosni i Hercegovini, uzrocima koji su doveli do disproporcije, zatim praćenju procesa preobražaja bosanskohercegovačkog društva iz agrarnog u industrijsko na prelazu iz 19. u 20. stoljeće, u monarhističkoj Jugoslaviji, te, posebno, u vrijeme poslijeratne obnove i prvog petogodišnjeg plana. Odnosno ponuđeni su provjereni podaci na osnovu kojih se može pratiti jedan ovakav složen proces za koji je bilo potrebno konsultirati značajan broj arhivskih dokumenata. Najviše prostora dato je kompariranju ekonomskog razvoja i izdvajanju socijalnih karakteristika Bosne i Hercegovine sa drugim južnoslavenskim pokrajinama koje su bile u sastavu monarhističke Jugoslavije. Činjenice pokazuju da je jedno od osnovnih obilježja industrije tadašnje Jugoslavije bilo u tome što je postojala velika razlika u stepenu razvijenosti pojedinih njenih grana. Dok su grane lahke industrije, posebno prehrambena i tekstilna, bile relativno razvijene, dotle neke grane gotovo da nisu postojale, ili su bile vrlo slabo razvijene: proizvodnja nafte, elektroindustrija, metalurgija, mašinska industrija, energetika i druge. Razlika je bila evidentna i u stepenu razvijenosti u pojedinim pokrajinama tadašnje Jugoslavije. Zapadni i sjeverni krajevi (Slovenija, Hrvatska, Vojvodina) bili su industrijski znatno razvijeniji od istočnih i centralnih dijelova (Makedonija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina). Tako je, naprimjer, Slovenija ušla u Jugoslaviju sa 1,325 miliona dinara kapitala investiranog u industriju na svakih 1.000 stanovnika, Hrvatska sa Slavonijom i Dalmacijom sa 0,727 miliona, Srbija sa 0,594 miliona itd. U*

odnosu na broj stanovnika najviše industrije izgrađeno je u Sloveniji, a najmanje pored Crne Gore u Bosni i Hercegovini. U Jugoslaviji je u periodu od 1918. do 1938. godine podignuto ukupno 2.193 industrijsko-prerađivačkih preduzeća. Od toga u Sloveniji 403 preduzeća ili 18,4%, iako ona po broju stanovnika čini 8,2% ukupnog stanovništva; u Hrvatskoj 635 preduzeća ili 29%, a njen udio u stanovništvu bio je 24,1%; u Bosni i Hercegovini 129 preduzeća ili 5,88%, iako je njen udio u ukupnom stanovništvu Jugoslavije iznosio 16,7%. Druga, bitna, karakteristika jugoslavenske industrije između dva svjetska rata sastojala se u tehničkoj zaostalosti onih grana koje su koliko-toliko bile razvijene. Nabavljane su stare i dotrajale mašine iz industrijski razvijenijih zemalja koje su tamo bile izbačene iz procesa proizvodnje. Treću karakteristiku predstavljao je neracionalan razmještaj preduzeća daleko od sirovinskih izvora, saobraćajnica i tržišta. Tvornice su podizane bez obzira na sirovinsku bazu već se uglavnom vodilo računa i u obzir uzimao profit. Daljnja karakteristika u vezi je s činjenicom da je u gotovo svim industrijskim granama bio prisutan, a u najvećim i tehnički najsuvremenijim preduzećima, i dominantan strani kapital. On je forsirao izvoz rude, drveta i ostalih sirovina a uvezio po skupim cijenama gotove proizvode. U ovdje ponuđenom sadržaju koji slijedi dati su relevantni podaci o nekim, smatram, značajnim (ključnim) događajima koji su imali presudan značaj za odgovor na istraživačko pitanje.

Ključne riječi: *Monarhistička Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, disproporcija, ekonomija, socijalne karakteristike, pismenost, nepismenost, agrar, industrija.*

SOME FEATURES OF ECONOMIC AND SOCIAL „DEVELOPMENT“ OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN MONARCHIST YUGOSLAVIA

Abstract: *For this paper, data (unpublished and published historical sources, relevant literature, official papers, press, periodicals, etc.) were researched and presented in the content, which speaks about the characteristics and some features of economic and social „development“ of Bosnia and Herzegovina during monarchist Yugoslavia. Understanding and knowing this issue can help to understand the disproportion of unequal development of certain parts of the former common state, the attitude of central authorities towards Bosnia and Herzegovina, the causes that led to the disproportion, and monitoring the process of transformation of Bosnian society from agrarian to industrial at the transition from 19th to 20th century in monarchist Yugoslavia, and, especially, during the post - war reconstruction and the first five - year plan. That is, verified data are offered on the basis of which one can follow such a complex process for which it was necessary to consult a significant number of archival documents. Most space was given to comparing economic development and highlighting the social characteristics of Bosnia and*

Herzegovina with other provinces that were part of monarchist Yugoslavia. The facts show that one of the basic features of the industry of the former Yugoslavia was that there was a big difference in the level of development of certain of its parts. While the branches of light industry, especially food and textile, were relatively developed, some branches almost did not exist, or were very poorly developed: oil production, electrical industry, metallurgy, machinery, energy and others. The difference was evident in the level of development in some provinces of the former Yugoslavia. The western and northern parts (Slovenia, Croatia, Vojvodina) were significantly more industrially developed than the eastern and central parts (Macedonia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina). Thus, for example, Slovenia entered Yugoslavia with 1.325 million dinars of capital invested in industry per 1,000 inhabitants, Croatia with Slavonia and Dalmatia with 0.727 million, Serbia with 0.594 million, etc. In relation to the number of inhabitants, the highest industry was built in Slovenia, and the least next to Montenegro in Bosnia and Herzegovina. In the period from 1918. to 1938, a total of 2,193 industrial and processing companies were built in Yugoslavia. Of that, 403 companies in Slovenia or 18.4%, although it accounts for 8.2% of the total population; in Croatia 635 companies or 29%, and its share in the population was 24.1%; in Bosnia and Herzegovina 129 companies or 5.88%, although its share in the total population of Yugoslavia was 16.7%. Another important feature of Yugoslav industry between the two world wars was the technical backwardness of those branches that were more or less developed. Old and worn-out machines were procured from industrialized countries, which were thrown out of the production process there. The third characteristic was the irrational placement of companies away from raw materials, roads and markets. Factories were built regardless of the raw material base, but the profit was mostly taken into account and was the driving force. A further characteristic is related to the fact that in almost all industries it was present, and in the largest and technically most modern companies, the dominant foreign capital. It forced the export of ore, wood and other raw materials and imported finished products at expensive prices. The content presented here provides relevant information on some, significant (key) events that were crucial for answering the research question.

Key words: *Monarchist Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, disproportion, economy, social characteristics, literacy, illiteracy, agriculture, industry.*

Ulazak Bosne i Hercegovine u zajedničku državu

Završetak Prvog svjetskog rata i raspad Austro-Ugarske monarhije izazvao je velike promjene ne samo na prostoru jugoistočne Evrope nego i znatno šire.¹ Bosna i Hercegovina, kao specifična geopolitička cjelina sa svojim naglašenim ekonomsko-socijalnim karakteristikama, kulturno-vjerskim razlikama i drugim osobenostima predstavljala je u tom kontekstu jedan od važnih segmenata ukupnih procesa. Paralelno sa ratnim operacijama privodilo se kraju i djelo ujedinjenja južnoslavenskih prostora i naroda, odnosno stvaranje zajedničke države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je proglašena 1. decembra 1918. godine. U novonastalu državu ušla je i Bosna i Hercegovina.²

Ujedinjenje i stvaranje nove države izvršeno je na nedemokratski način i na osnovama koje nisu bile izraz slobodnog opredjeljenja nekih južnoslavenskih naroda.³ Ulaskom u sastav jedinstvene države, Bosna i Hercegovina je izvjesno vrijeme zadržala neke elemente i oblike svoje državnosti i autonomnosti. Takav kontinuitet je potvrđen Ustavom Kraljevine (Vidovdanski ustav) koji je prihvaćen u Ustavotvornoj skupštini 28. juna 1921. godine.⁴ Osim što u novonastaloj zajedničkoj državi svi narodi nisu bili nacionalno ravnopravni, dominirajuća srpska vladajuća buržoazija na čelu sa dinastijom Karađorđevića je vremenom dokinula sve oblike autonomnosti i državnosti pojedinih njenih dijelova i uspostavila centralističko i monarhističko uređenje. To joj je donijelo političku moć koja je bila bitan preduslov za dominaciju u svim segmentima društva: vojsci, diplomaciji, kadrovskim rješenjima u aparatu države, ekonomiji. Takva politika je naročito došla do

¹ U Evropi je uspostavljen *Versajski sistem*, prema kojem su pobijeđene snage: Njemačka, Austro-Ugarska, Osmansko carstvo i Bugarska, vojno, teritorijalno i ekonomski u potpunosti destruirane. Pobjedničke države, a ujedno i čuvari *Versajskog sistema*, Francuska i Velika Britanija, su preuzele dominaciju u Evropi.

² Dragoslav Janković, Bogdan Krizman (priredili), *Građa o stvaranju jugoslovenske države, 1. januar – 20. decembar 1918*, Beograd 1964; Ferdo Šišić (sabradio), *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1918*, Matica Hrvatska, Zagreb 1920.

³ Krfška deklaracija, koja je prethodila ujedinjenju, predstavlja prvi zajednički politički akt srpske vlade i Jugoslavenskog odbora, objavljen 20. jula 1917. godine na Krfu. U deklaraciji su istaknuti principi na kojima će poslije završetka Prvog svjetskog rata biti osnovana zajednička država jugoslavenskih naroda. Ovaj dokument je predstavljao i državno-pravni akt i političku deklaraciju, kojom je u osnovnim linijama predviđeno uređenje buduće države, njeno centralističko ustrojstvo. Tako ujedinjena država imala je površinu od 248.987 km² i 12.017.323 stanovnika u kojoj čak ni narodi iz samog naziva nisu bili ravnopravni. Opširnije u: Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968, 48-49; Senaid Hadžić, Adnan Velagić, *Balkanska praskozorja. Od ideja do ujedinjenja. Jugoistočna Evropa u dugom 19. stoljeću (1790-1918)*, Arhiv HNK, Mostar 2019, 408; Vladimir Zerjavić, Kretanje stanovništva i demografski gubici Republike Hrvatske u razdoblju 1900-1991. godine, *Časopis za savremenu povijest*, 25 (2-3), Zagreb 1993, 66.

⁴ *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1921, 3-4; Tekst Ustava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca vidi: – u: Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918 – 1988, Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988, 191-196.

izražaja poslije 1929. godine, ali je imala negativnoga utjecaja na ekonomski razvoj koji je, i prije ujedinjenja, bio daleko od evropskoga nivoa.⁵ U prilog navedenoj tvrdnji govore slijedeće činjenice.

Osobenosti ekonomsko-socijalnog „razvoja“ Bosne i Hercegovine

U periodu između dva svjetska rata, tadašnja Jugoslavija je bila zaostala agrarna zemlja sa poljoprivredom kao glavnom privrednom granom i nedovoljno razvijenom industrijom. Prema popisu stanovnika provedenom 1921. godine u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca živjelo je 11.984.911, a u Bosni i Hercegovini 1.889.929 stanovnika.⁶ Po istom popisu stanovništva broj i postotak pismenosti za Bosnu i Hercegovinu po vjeroispovjesti prikazan je u slijedećoj tabeli:⁷

Vjeroispovjest	Muški			Ženski			Pismenost prema ukupnom broju stanovništva preko 6 godina u %
	čita i piše	samo čita	nepismeno	čita i piše	samo čita	nepismeno	
Srpskoppravoslavna	93.933	1.809	271.321	25.907	674	321.697	17,10
Rimokatolička	69.884	1.151	114.313	32.092	999	152.196	28,10

⁵ Senaid Hadžić, *Veliki zaokret: Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije (od 1880-ih do 1950-ih)*, Arhiv Tuzlanskog kantona & Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2021, 51.

⁶ Konfesionalna struktura stanovnika Bosne i Hercegovine 1921. bila je slijedeća: katolici 443.914 (23,49%), muslimani 588.247 (31,13%), pravoslavni 829.162 (43,87%) stanovnika. Prema: *Prethodni rezultati Popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921. godine*, 1924, 20-21; Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo 1932, 220; Vladimir Simeunović, *Stanovništvo Jugoslavije i Socijalističkih Republika 1921-1964: ukupno stanovništvo, polna i starosna struktura*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1964, 17.

⁷ *Narodno jedinstvo, zvanični kalendar (svih šest oblasti Bosne i Hercegovine) za prostu 1929. godinu*, godina prva, Sarajevo 1928, 94; Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Socijalne promjene stanovništva Tuzlanskog kraja (1878-1941)*, *Povijesni zbornik*, godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe, god. II, br. 3, Osijek 2008, 179-201. (dalje: S. Selimović, S. Hadžić, *Socijalne promjene*).

Muslimanska	51.446	768	203.640	9.696	441	227.457	12.64
Jevrejska	4.952	62	1.384	4.091	50	2.069	72.65
Ukupno Bosna i Hercegovina	220.215	3.790	590.658	71.786	2.164	703.419	32.62

Prema podacima iz tabele može se vidjeti da je u Bosni i Hercegovini, prema popisu stanovništva iz 1921. godine, bio značajan procenat nepismenog stanovništva (67,38%). Procentualno je najveći broj nepismenih bilo među muslimanskim stanovništvom, zatim srpskopравoslavnim, a onda slijede rimokatolici, dok je najmanji procenat nepismenih bio kod jevreja. Među nepismenima kod svih vjeroispovjesti u Bosni i Hercegovini preovladavalo je stanovništvo ženskog spola.

Uzroci ovolikom broju nepismenog stanovništva u Bosni i Hercegovini su višestruki. Među ostalima potrebno je navesti slijedeće. Država nije vodila dovoljno računa o mladoj populaciji i nije ulagala sredstva u gradnju novih škola. Postojeće škole su bile pretijesne da bi prihvatile svu za školu doraslu/prispjelu djecu.⁸ Osim toga u Bosni i Hercegovini nije bilo u dovoljnom broju stručnog nastavnog kadra, pogotovo iz reda domaćeg stanovništva. Bilo je i primjera da roditelji nisu školovali svoju djecu zato što nastavno osoblje nije pripadalo njihovoj vjeroispovjesti. Vrlo često su i političke stranke tražile od Ministarstva prosvjete da postavlja učitelje i upravnike škola iz reda „vlastitog naroda“. Tako je Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO), ogranak iz Kladanja, tražila da u tome mjestu upravitelj škole bude musliman. Ona je to pravdala činjenicom da je Kladanj mjesto u kome imaju samo četiri pravoslavne porodice i da je školsko područje pretežno nastanjeno muslimanskim stanovništvom. U školi je bilo ukupno 117 učenika, od toga 84 učenika islamske vjeroispovjesti, 21 pravoslavne i 12 učenika drugih konfesija.⁹

Ne treba zanemariti ni činjenicu da je u Bosni i Hercegovini naslijeđeno shvatanje da nije potrebno školovati, posebno žensku djecu.

⁸ O školstvu u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca vidi više u: Sead Selimović, *Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2021.

⁹ Arhiv Jugoslavije, Beograd (dalje: AJ), *fond Ministarstvo prosvjete KSHS*, fascikl broj 1303, jedinica opisa 1546. Telegram Jugoslovenske muslimanske organizacije Kladanj Ministarstvu za prosvetu i vere Beograd, 11. 10. 1921; Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991. Demografske i socijalne promjene*, „OFF-SET“ Tuzla, Tuzla 2007, 135-136.

Također, u Bosni i Hercegovini je u prethodnom periodu (vrijeme austrougarske uprave) bio izražen broj nepismenih u odnosu na pismene.¹⁰

Deset godina nakon prvog proveden je i drugi popis stanovništva u monarhističkoj Jugoslaviji. Naime, prema popisu stanovnika iz 1931. u Kraljevini Jugoslaviji živjelo je 13.934.038, a u Bosni i Hercegovini 2.323.555 stanovnika, od toga radno sposobnog 1.016.758 (43,76%), a izdržavanog 1.306.797 (56,24%) osoba. Odnos aktivnog prema ukupnom broju stanovnika u 1939. iznosio je 44%.¹¹ Od ukupnog broja aktivnog, radno sposobnog, stanovništva bavilo se: poljoprivredom, šumarstvom i ribolovom 33.867 stanovnika ili 81,77%, industrijom i zanatstvom 3.930 ili 9,50%, trgovinom, kreditom i saobraćajem 953 ili 2,30%, javnom službom, slobodnim zanimanjem i vojskom 1.531 ili 3,71 %, drugim zanimanjima i bez zanimanja bilo je 1.085 ili 2,62%. Ukupan broj zaposlenih u ekonomiji Bosne i Hercegovine bio je 41.366 osoba.¹²

¹⁰ *Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine 1910. godine u oktobru*, Sarajevo 1912, LXIV; Vojislav Bogičević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1975, 295. Od ukupnog broja stanovnika u Bosni i Hercegovini po popisu iz 1910. godine (1.898.044) u dobi iznad sedam godina starosti bilo je pismenih: od 7 do 20 godina 74.940; od 21 do 30 godina 44.283; iznad 30 godina 57.945, što je iznosilo svega 177.168 (11,95%). Broj nepismenih stanovnika Bosne i Hercegovine prema konfesionalnoj pripadnosti bio je slijedeći: srpskopравoslavni 575.152 (89,92%); muslimana 453.712 (94,65%); rimokatolika 264.903 (77,45%); ostalih 8.055 (37,27%). Od ukupnog broja stanovnika Bosne i Hercegovine bilo je krajem 1910. godine: 1.301.822 (87,84%) nepismenih, 177.168 (11,95%) pismenih iznad sedam godina starosti i 3.082 (0,21%) onih koji su znali samo čitati. U odnosu na prostor Bosne i Hercegovine stanje pismenosti muškaraca u tuzlanskom okrugu bilo je slijedeće: znalo je čitati i pisati 29.272, znalo je samo čitati 598, bilo je potpunih analfabeta 146.596 (87,07%). Pismenost kod žena: znalo je čitati i pisati 7.866, znalo je samo čitati 100, bilo je potpunih analfabeta 148.190 (94,90%). Vidi: *Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine 1910. godine u oktobru*, Sarajevo 1912, LXIV; Vojislav Bogičević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1975, 295.

¹¹ Konfesionalna struktura stanovnika Bosne i Hercegovine 1931. bila je slijedeća: pravoslavna 1.028.139 (41,8%), rimokatolička 547.949 (23,6%), islamska 718.079 (30,9%), ostali 29.388 (1,3%). Prema: *Demografska statistika: Stanovništvo predratne Jugoslavije prema popisu od 1931.* Sveska I (povjerljivo – samo za službenu upotrebu), Beograd 1945, 30; *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*, Tisak zaklade tiskare Narodnih novina u Zagrebu, Zagreb 1940; AJ, fond: *Privredni savjet Vlade FNRJ, 1944-1953, Demografska statistika, Stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku po popisu od 31. III 1931. godine.* Bosna i Hercegovina, Pregled po opštinama, Serija II, Beograd 1945, 4; Kraljevina Jugoslavija. Opšta državna statistika. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931.* knj. 1, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd 1937, 36; Vladimir Simeunović, *Stanovništvo Jugoslavije i Socijalističkih Republika 1921-1964: ukupno stanovništvo, polna i starosna struktura*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1964, 25; Senaid Hadžić, Sead Selimović, *Konfesionalna i etnička struktura stanovništva Tuzle i njene okoline (1878-1941)*, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, br. 7, Tuzla 2006, 47-63.

¹² Mehmed Omerdić, *Radnički pokret Tuzle i njene okoline između dva rata*, magistarski rad (neobjavljen), Beograd 1973, 9; S. Selimović, S. Hadžić, *Socijalne promjene*, 179-201.

Od ukupnog broja stanovništva monarhističke Jugoslavije, 76,6% živjelo je od poljoprivrede.¹³ Na selu je živjelo $\frac{3}{4}$ cjelokupnog stanovništva sa poljoprivredom kao najvažnijom ekonomskom granom u zemlji. U

nacionalnom dohotku Jugoslavije poljoprivreda je bila zastupljena sa 52,4%, a njena osnovna karakteristika bili su usitnjeni posjedi (prema popisu iz 1931. godine dvije trećine gospodarstava činila su gospodarstva manja od 5 hektara) i tehnička zaostalost. Primjera radi, pred Drugi svjetski rat samo je 43,8% seoskih domaćinstava imalo željezne plugove, 18,2% drvene plugove, a 38% nije imalo ni najneophodnije poljoprivredne sprave. Bila je, također, izražena velika razlika u stepenu razvitka poljoprivredne proizvodnje prema pokrajinama: „Dok u Vojvodini imamo kapitalističku proizvodnju, u Bosni, Makedoniji imamo proizvodnju sa polufeudalnim, naturalnim ostacima“.¹⁴

Jedno od osnovnih obilježja industrije tadašnje Jugoslavije leži u tome što je postojala velika razlika u stepenu razvijenosti pojedinih njenih grana. Dok su grane lahke industrije, posebno prehrambena i tekstilna, bile relativno razvijene, dotle neke grane gotovo da nisu postojale, ili su bile vrlo slabo razvijene: proizvodnja nafte, elektroindustrija, metalurgija, mašinska industrija, energetika i druge. Razlika je bila evidentna i u stepenu razvijenosti u pojedinim pokrajinama tadašnje Jugoslavije. Zapadni i sjeverni krajevi (Slovenija, Hrvatska, Vojvodina) bili su industrijski znatno razvijeniji od istočnih i centralnih dijelova (Makedonija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina). Tako je, naprimjer, Slovenija ušla u Jugoslaviju sa 1,325 miliona dinara kapitala investiranog u industriju na svakih 1.000 stanovnika, Hrvatska sa Slavonijom i Dalmacijom sa 0,727 miliona, Srbija sa 0,594 miliona itd.

¹³ Prema popisu iz 1931. godine od poljoprivrede, šumarstva i ribarstva živjelo je u: Sloveniji 60,6%, Hrvatskoj 76,3%, Vojvodini 62%, Srbiji 79,3%, Bosni i Hercegovini 84,1%, Makedoniji 75,1%, Crnoj Gori 78,1%. AJ, fond: *Privredni savjet Vlade FNRJ, 1944-1953* (dalje: 40-137-323), Stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku po popisu od 31-III-1931. godine. Bosna i Hercegovina, Pregled po opštinama, Beograd 1945; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo 1932, 2; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd 1937, VIII-IX.

¹⁴ AJ, fond: *CK SKJ, Komisija za privredu* (dalje: 507-XI-1/1-28). Razvijenost industrije i industrijska politika u staroj Jugoslaviji; Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925. privredni i politički razvoj*, Sarajevo 1991, 298-299. (dalje: N. Šehić, *Bosna i Hercegovina*); Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000, 19. (dalje: H. Kamberović, *Prema modernom društvu*).

Izraženo u procentima ta razlika izgledala je ovako:¹⁵

Pokrajine	Stanovništvo		Broj tvornica	Kapital	Pogon u KS
	Uopšte	U industriji			
Slovenija	8,2	21,45	21,42	17,99	19,84
Hrvatska	24,1	32,45	31,97	33,97	39,80
B i H	16,7	10,36	7,02	9,79	10,78
Vojvodina	12,5	16,10	19,22	12,77	11,04
Srbija	29,6	18,30	16,87	23,29	16,82
Crna Gora	2,1	0,10	0,52	0,20	0,17
Makedonija	6,8	1,24	2,98	1,99	1,55
Ukupno	100	100	100	100	100

Iz podataka u tabeli se vidi da je najrazvijenija industrija bila u Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji i Vojvodini, dok je najnerazvijenija u Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Crnoj Gori. U odnosu na broj stanovnika najviše industrije izgrađeno je u Sloveniji, a najmanje pored Crne Gore u Bosni i Hercegovini. U Jugoslaviji je u periodu od 1918. do 1938. godine podignuto ukupno 2.193 industrijsko-prerađivačkih preduzeća. Od toga u Sloveniji 403 preduzeća ili 18,4%, iako ona po broju stanovnika čini 8,2% ukupnog stanovništva; u Hrvatskoj 635 preduzeća ili 29%, a njen udio u stanovništvu bio je 24,1%; u Bosni i Hercegovini 129 preduzeća ili 5,88%, iako je njen udio u ukupnom stanovništvu Jugoslavije iznosio 16,7%.¹⁶ Slična situacija bila je i u pogledu visine uloženog kapitala.¹⁷

Broj stanovnika zaposlenih u industriji i zanatstvu Jugoslavije iznosio je 11%: u Sloveniji je to bilo 21,1%, Hrvatskoj 10,7%, Vojvodini 15,2%, Srbiji 8,9%, Bosni i Hercegovini 6,7%, Crnoj Gori 5,8%, Makedoniji 9,4%, dok je industrija sačinjavala 1/5 nacionalnog dohotka.¹⁸ U 1938. godini Jugoslavija je imala 2.940 industrijskih firmi sa 4.257 tvornica, 12.235 miliona kapitala, 300.600 zaposlenih, 871.150 konjskih snaga i 15.755 miliona dinara vrijednosti godišnje proizvodnje. Prosječno uzeto na jednu tvornicu dolazilo je 2.878.000

¹⁵ AJ, fond: 507-XI-1/1-28. Razvijenost industrije i industrijska politika u staroj Jugoslaviji.

¹⁶ U međuvremenu zbog posljedica Velike ekonomske krize, koja je zahvatila i Bosnu i Hercegovinu, otišlo je u likvidaciju ili pod stečaj značajan broj preduzeća, fabrika i radnji. To je rezultiralo da je broj mjesečnih protesta prešao 60.000, a preko 11.000 sudskih parnica vođeno je zbog neplaćenih dugova. Vidi: Ahmed Hadžirović, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini od 1935-1941. godine*, Sarajevo 1972, 14.

¹⁷ Kemal Hrelja, *Industrija i saobraćaj u Bosni i Hercegovini od 1929. do 1941. godine*, *Prilozi*, br. 2, Sarajevo 1966, 126-127, 138-139. (dalje: K. Hrelja, *Industrija i saobraćaj*); Mijo Mirković, *Ekonomika historija Jugoslavije*, Zagreb 1968, 337-342. (dalje: M. Mirković, *Ekonomika historija*).

¹⁸ U razvijenim zemljama Evrope od ukupnog broja zaposlenih njih 40% radilo je u industriji i zanatstvu. AJ, fond: 507-XI-1/1-28. Razvijenost industrije i industrijska politika u staroj Jugoslaviji.

dinara kapitala, 71 radnik, 207 konjskih snaga pogona i 3.701.000 dinara vrijednosti godišnje proizvodnje.¹⁹

Druga, bitna, karakteristika jugoslavenske industrije između dva svjetska rata sastojala se u tehničkoj zaostalosti onih grana koje su koliko-toliko bile razvijene. Nabavljane su stare i dotrajale mašine iz industrijski razvijenijih zemalja koje su tamo bile izbačene iz procesa proizvodnje.²⁰ Treću karakteristiku predstavljao je neracionalan razmještaj preduzeća daleko od sirovinskih izvora, saobraćajnica i tržišta. Tvornice su podizane bez obzira na sirovinsku bazu već se uglavnom vodilo računa i u obzir uzimao profit. Daljnja karakteristika u vezi je s činjenicom da je u gotovo svim industrijskim granama bio prisutan, a u najvećim i tehnički najsuvremenijim preduzećima, i dominantan strani kapital. On je forsirao izvoz rude, drveta i ostalih sirovina a uvezio po skupim cijenama gotove proizvode.²¹ Potrebno je podsjetiti da strani kapital nije bio novina na jugoslavenskom prostoru jer se ovdje uselio i prije njihovog političkog ujedinjenja, a podigao je industriju onih jugoslavenskih pokrajina koje su bile pod austrougarskom upravom. Izraženo u procentima učešće stranog kapitala po pojedinim pokrajinama bilo je ovako:²²

Pokrajine	Procentualno učešće stranog kapitala u industriji Jugoslavije			
	Broj tvornica	Kapital	Radna mjesta	Pogon
Slovenija	32,5	57,9	55,7	71,9
Hrvatska i Slavonija	28,8	50,5	49,9	31,3
Dalmacija	19,4	76,4	54,8	91,8
Bosna i Hercegovina	26,4	48,1	36,7	37,8
Vojvodina bez Srema	14,7	47,2	30,3	46,3
Srbija (prije 1912.)	20,2	37,4	30,6	43,1
Crna Gora	22,7	1,5	5,1	4,6
Dio Južne Srbije i Makedonija	11,8	25,9	13,7	25,9

¹⁹ AJ, fond: 507-XI-1/1-28. Razvijenost industrije i industrijska politika u staroj Jugoslaviji.

²⁰ Ilustracije radi navodimo primjer kožarsko-tekstilne industrije u okviru koje su za potrebe tkalo kupovani razboji kao staro željezo. Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo (dalje: ABiH), fond: *Ministarstvo industrije i rudarstva* (dalje: *MiR*), godina 1948, kutija 38, zapisnici. Pregled industrije Bosne i Hercegovine; ABiH, fond: *MIR*, godina 1950, kutija 10, strogo pov. Izgradnja industrije u Bosni i Hercegovine.

²¹ AJ, fond: *Ministarstvo industrije FNRJ, 1944-1948* (dalje: 17-172-173).

²² Sergije Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd 1958, 168; Stevan Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918-1938*, Beograd 1941, 385; K. Hrelja, *Industrija i saobraćaj*, 138-139; M. Mirković, *Ekonomska historija*, 337-342; Dušan Čalić, *Izgradnja industrije u FNRJ*, Zagreb 1963, 25.

Iz podataka prezentiranih u tabeli može se zaključiti da je strani kapital značajnije prisutan na onim južnoslavenskim prostorima koji su bili pod austrougarskom upravom i da je te pozicije zadržao. Utjecaj stranog kapitala bio je slabiji u onim industrijskim granama kojih je bilo manje i koje nisu bile važne za narodnu ekonomiju (industrija aviona, jedan dio tekstilne industrije, pivnice, tvornice papira, klaonice, tvornice konzervi, mesa, voća, povrća i slično), dok je bio dominantan u onim granama gdje su bile potrebne veće investicije (industrija drveta, šećera, metala, hemijska industrija, elektro industrija, industrija stakla, cementa, lana, konoplja itd.). Prema granama industrije učešće stranog kapitala iznosilo je: proizvodnja metala 77,85%; proizvodnja mašina 81,69%; prerada metala 48,50%; tekstilna 61,45%; industrija papira 40,01%; drvena industrija 58,65%; hemijska industrija 78,40%; prehrambena industrija 34,86%; industrija kože 30,64%, itd.²³

Ovdje je potrebno napomenuti da strani kapital nije bio prisutan samo putem investicije kapitala, već i putem kartela, kredita, te putem svojih predstavnika u upravama najvažnijih preduzeća.

Naprijed navedene karakteristike odnose se i na industrijski razvoj Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata. Međutim, ovdje je potrebno posebno istaći da je Prvi svjetski rat imao katastrofalne posljedice na Bosnu i Hercegovinu koje su se ogledale u velikim materijalnim razaranjima i ljudskim gubicima. Procjenjuje se da je 360.000 ljudi izgubilo živote, što predstavlja 19% od cjelokupnog stanovništva. Od tog broja, od gladi je u Bosni i Hercegovini umrlo 100.986 djece mlađe od 10 godina. Ratna šteta procijenjena je na 2.454.800.000 zlatnih franaka, što predstavlja veći iznos nego u svim drugim jugoslavenskim zemljama zajedno, izuzimajući Srbiju.²⁴

Poslije 1918. godine za ekonomiju Bosne i Hercegovine nastupilo je novo, veoma složeno stanje. Oslobođenje od dotadašnje kolonijalne zavisnosti pružalo je mogućnosti za nesmetan razvoj, ali je otvorilo i nekoliko teških ekonomskih problema koje nije bilo moguće brzo ni potpuno riješiti. Povoljne perspektive za brzi ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine u okviru zajedničke države (Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno od 1929. Kraljevine Jugoslavije) polazile su od velikog sirovinskog bogatstva u uglju, vodenoj snazi, metalnim i nemetalnim rudama, drvetu itd. i od pretpostavke da će ekonomska politika nove države biti usmjerena na razvijanje industrije. Međutim, poslije 1918. godine u ekonomiji Bosne i Hercegovine javljaju se brojne poteškoće kao što su: pitanje finansiranja mnogih, naročito većih preduzeća i privrednih grana, među kojima posebno drvena i hemijska industrija, metalurgija i slično. Druga poteškoća vezana je za nedostatak stručne radne

²³ AJ, fond: 507-XI-1/1-28. Razvijenost industrije i industrijska politika u staroj Jugoslaviji.

²⁴ N. Šehić, *Bosna i Hercegovina*, 47. Autor navodi da je ratna šteta iznosila 2.454.800 zlatnih franaka. Smatram da je u pitanju greška s obzirom na činjenicu da je ratna šteta procijenjena na oko 2.5 milijardi (neradi se o milionskom iznosu) zlatnih franaka. Iljas Hadžibegović, Mustafa Imamović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, II izdanje, Sarajevo 1998, 288, 307.

snage i visokokvalifikovanih kadrova,²⁵ te otežan pronalazak tržišta i plasman proizvoda iz Bosne i Hercegovine.²⁶

U periodu austro-ugarske uprave veliki dio privrednih preduzeća u Bosni i Hercegovini, a naročito najkrupnija, financirana su iz Austrije i Mađarske ili direktno od strane banaka i koncerna kojima su pripadala, ili putem Privilegovane zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu i Privilegovane agrarne i komercijalne banke za Bosnu i Hercegovinu koje su imale sjedište u Sarajevu, a bile su filijale austrijskog i mađarskog kapitala. Nakon raspada austro-ugarske navedeni finansijski subjekti prestali su da budu zaleđa krupne bosanskohercegovačke ekonomije. Osim toga sekvestracija i nacionalizacija austrijskih, mađarskih i njemačkih preduzeća još više je komplikovala pitanje finansiranja. Naime, poteškoće su proizlazile iz pravne strane tih preduzeća, zatim bile su prisutne razne špekulacije i politički motivi finansijskih grupa i slično, a što je sve zajedno usložnjavalo pronalazak ozbiljnijeg novog finansijera.²⁷

Do 1918. godine najvažnija i najstručnija radna mjesta u preduzećima zauzimali su stranci. Veliki broj takvih stručnjaka sa prestankom austrougarske vlasti otišao je iz Bosne i Hercegovine. Preostali manji dio ili se odselio tokom nekoliko narednih godina ili se zbog svog neprijateljskog stava prema domaćem stanovništvu i novoj vlasti povukao iz aktivnog učešća u preduzećima. Nedostatak stručne radne snage teško se mogao otkloniti potpunom iz domaćih redova, zbog činjenice da je stručno osposobljavanje domaćih ljudi bilo otežano niskim općim obrazovanjem i nedostatkom dovoljnog broja stručnih škola. Može se konstatovati da je problem stručnih kadrova u bosansko-hercegovačkoj ekonomiji, a posebno u industriji, ostao prisutan (i neriješen) kroz čitav period između dva svjetska rata, ali i kasnije.²⁸

Potrebno je, također, naglasiti da je do 1918. godine u Bosni i Hercegovini bilo osim sitnih, 29 krupnih što industrijskih što bankarskih akcionarskih preduzeća koja su potpuno ili jednim dijelom bila u vlasništvu inostranog kapitala. Skoro 2/3 njih pripadalo je austrijskim, mađarskim i njemačkim kapitalistima, tako da su dolazila pod udar odredaba ugovora o miru koje su predviđale nacionalizaciju neprijateljske imovine. Na taj način je kraj

²⁵ Ilustracije radi u Tvornici sode u Lukavcu, koja je slovila za jedno od značajnijih privrednih kapaciteta, od ukupno 462 zaposlena radnika koliko je bilo na početku 1926. godine polovina je bila kvalifikovana, a polovine nekvalifikovana. Usporedi: *Hronologija*, 413.

²⁶ O tome vidi šire, u: *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, Sarajevo 1938.

²⁷ M. Marković, *Bankarstvo*, 378; *Enciklopedija Jugoslavije* 2, 90.

²⁸ Bilo je pokušaja u pojedinim preduzećima da se ublaži evidentan problem nedostatka stručnih radničkih kadrova. Tako je Bosanska Solvay tvornica d.d. Lukavac organizirala šegrtski tečaj kojega je 1926/27. godine pohađao 21 učenik. Pozitivan uspjeh ostvarilo je 17 šegрта, nedovoljan uspjeh imala su tri šegрта, dok je jedan šegrt ostao neocijenjen. Svršeni polaznici šegrtskog tečaja su stekli različita zanimanja (moler, obučar, bravar, električar, stolar, limar). ABiH, fond: *Ministarstvo trgovine i industrije* (dalje: *MTI*), kutija 104. Bosanska Solvay tvornica d.d. Lukavac – Ministarstvu trgovine i industrije Odjeljenju za Bosnu i Hercegovinu u likvidaciji Sarajevo, 31. maj 1927.

Prvog svjetskog rata donio sa sobom rješenje nekoliko problema među kojima su neki i ekonomske prirode. Ekonomija koju je držao inostrani kapital jednim dijelom je nacionalizovana. Međutim, izuzev 5-6 preduzeća, kod ostalih nacionalizacija nije mogla da se provede jer su se kao posrednici akcija pojavili kapitalisti iz Engleske, Francuske, Holandije i drugih zemalja. Neka preduzeća koja su bila nacionalizovana ponovo su zbog finansijskih poteškoća prelazila u ruke stranog kapitala. Ilustrativan primjer može biti pilana Mehtershajm kod Višegrada koju je nacionalizovala banka Gajret, ili pilana i destilacija u Tesliću koju je nacionalizovala država. Potpuna nacionalizacija izvršena je u dva velika drveno-industrijska preduzeća: Preduzeće Oto Steinbeis, Dobrljin-Drvar, od koga je stvoreno preduzeće Šipad, i preduzeće Eisler i Ortlieb u Zavidovićima koje je nakon više sudskih procesa preuzeo Šipad. Nacionalizovane su željezare u Zenici i Varešu, Fabrika celuloze u Drvaru i Fabrika za suhu destilaciju drva u Tesliću.²⁹

Poslije izvršene nacionalizacije tri najznačajnije industrijske grane u Bosni i Hercegovini: ugalj, metalurgija i drvna industrija, ostale su u znatnoj mjeri bez učešća inostranog kapitala. I poslije toga pozicije inostranog kapitala u Bosni i Hercegovini ostale su vrlo značajne. On je 1941. godine učestvovao u 74 razna industrijska preduzeća (12 čisto inostranih, 19 sa pretežnim učešćem, 8 sa polovičnim učešćem, 35 preduzeća sa učešćem inostranog kapitala ispod polovine) od evidentiranih 299. Na preduzeća koja su u cjelini ili djelimično pripadala inostranom kapitalu otpadalo je 1941. godine preko jedne trećine svih radnih mjesta i instalirane pogonske snage u industriji Bosne i Hercegovine.³⁰

Ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata bio je slab i nedovoljan u oblasti industrije, a to je imalo za posljedicu usporavanje tempa razvoja drugih privrednih grana, pa čak i stagnaciju u poljoprivredi i šumarstvu. Ukupni nacionalni dohodak u Bosni i Hercegovini na kraju ovoga perioda bio je veći od dohotka na početku perioda. Međutim, ako se ima u vidu činjenica da je broj stanovnika od 1921. do 1941. godine povećan za 35% onda je nacionalni dohodak računat u prosjeku na jednog stanovnika bio znatno niži. Broj novih radnih mjesta u industriji za 23 godine (1918.-1941.) bio je 36% veći od broja radnih mjesta 1918. godine, ili na 1.000 stanovnika dolazila su 4 nova radna mjesta. Zbog toga je profesionalna struktura stanovništva Bosne i Hercegovine u razdoblju od 1910. do 1931. godine samo neznatno izmijenjena. Broj onih koji su isključivo živjeli od poljoprivrede najbolji je pokazatelj stepena razvijenosti (zaostalosti) jedne zemlje. U Bosni i Hercegovini je procenat poljoprivrednog stanovništva 1910. godine iznosio 86,6%, neznatno smanjen 1921. na 86,37% (u Jugoslaviji 78%), a 1931. godine bilo je 83,3%. Od poljoprivrede, šumarstva i ribolova 1931. živjelo je 84,1% stanovništva, od industrije, zanatstva i rudarstva umjesto 4,9%

²⁹ *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah – kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu*, godina prva, Sarajevo 1930, 146-167.

³⁰ K. Hrelja, *Industrija i saobraćaj*, 123-162; Ahmed Hadžirović, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935-1941*, Sarajevo 1972, 16-17. (dalje: A. Hadžirović, *Sindikalni pokret*).

(1910.), nešto manje od 7% (6,7%), a na ostala zanimanja otpadalo je svega 9,2%.³¹

Brojni su faktori uticali na slab i nedovoljan ekonomski, a time i industrijski razvitak u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata. Među ostalima ovdje je potrebno spomenuti samo neke: velika ekonomska kriza 1929.-1933. godine koja je zahvatila veći dio svijeta; disparitet u cijenama između industrijskih i poljoprivrednih proizvoda; stalno povećanje neposrednih i posrednih poreza. Svakako, jedan od značajnijih faktora bila je nestašica potrebnih financijskih sredstava. Formiranje kapitala išlo je veoma sporo, a ukoliko je i formiran usmjeravan je u ona industrijska preduzeća, kao što su naprimjer pilane, gdje se brzo obrtao i donosio velike dobiti. Država (Kraljevina Jugoslavija) ukoliko se izuzme drvna industrija i industrija celuloze u koje je ušla nacionalizovanjem njemačkih i austrijskih preduzeća, se nije miješala u druge industrijske grane. Novčani zavodi su raspolagali sa nedovoljnom količinom novčanih sredstava (1923. sa 997. mil. dinara sopstvenih i tuđih sredstava, a 1937. godine 801 mil.), dok su banke davale kredite pod veoma visokim kamatama koje su iznosile 20-30%, a u unutrašnjosti i do 48% godišnje.³² Tako je Bosna i Hercegovina ostala i dalje područje sa velikom direktnom ili indirektnom zavisnošću od inostranog financijskog kapitala.

U godinama poslije Prvog svjetskog rata, do 1925. godine, pojedine industrijske grane pokazivale su manju proizvodnju u odnosu na stanje uoči Prvog svjetskog rata. Takav je slučaj naročito sa industrijom željeza i čelika, koje su prvih 5-6 godina nakon Prvog svjetskog rata proizvodile četvrtinu onih količina koje su proizvodili u 1913. i 1914. godini. Smanjena je, također, proizvodnja duhana i drvene mase, ali je proizvodnja soli udvostručena. Poslije 1925. godine industrijska proizvodnja je bila u porastu iako je neke grane, kao što je drvna, već zahvatila kriza izazvana valutnim promjenama. Uoči izbijanja velike ekonomske krize proizvodnja je kod nekih industrijskih proizvoda premašivala predratni nivo.

³¹ *Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine 1910. godine*, Sarajevo 1912; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd 1937; Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo 1980, 102; A. Hadžirović, *Sindikalni pokret*, 13; Tomislav Išek, *Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941)*, (Nacionalni etnosi između centralizma i napora za preuređenje države), *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, II izdanje, Sarajevo 1998, 306-307; *Enciklopedija Jugoslavije* 2, 91.

³² M. Marković, *Bankarstvo*, 378-379.

To se može vidjeti iz slijedeće tabele.³³

Vrsta proizvoda	Industrijska proizvodnja 1914-1928/29. godina u tonama		
	1914.	1921.	1928/29.
Željezna ruda	178.830	15.310	416.086
Sirovo željezo	44.070	11.260	30.885
Livena roba	4.840	1.660	5.800
Čelik	28.520	4.540	29.480
Sol	25.720	28.660	44.563
Ukupno	281.980	61.430	526.812

Podaci u tabeli pokazuju povećanje industrijske proizvodnje za sve navedene proizvode izuzev sirovog željeza. Ukupna proizvodnja u 1928/29. godini skoro je udvostručena u odnosu na 1914. godinu i kretala se od 281.980 tona do 526.812 tona. Najveće povećanje zabilježeno je kod željezne rude i soli, a najmanje kod sirovog željeza.

U periodu od završetka Prvog svjetskog rata do 1929. godine osnovano je preko 80 raznih industrijskih preduzeća³⁴ (najviše pilana – od 1918. do 1925. osnovane su 43 pilane, i to sve malog kapaciteta od po jedan ili dva gatera, mahom zastarjelog tipa) u koja je uloženo više od 150 mil. dinara.³⁵

Velika ekonomska kriza koja je započela 1929. godine u Bosni i Hercegovini se jače osjećala godinu dana kasnije, a kulminaciju dostiže u 1932. i 1933. godini. Godine 1932. na teritoriji Bosne i Hercegovine je pod stečaj i prinudnu likvidaciju otišlo 130 preduzeća i radnji, 24 fabrike stavljene su izvan pogona, i jedna visoka peć u Varešu. U drvnoj industriji izvan pogona stavljeno je 60% gatera i 80% tzv. venecijanera.³⁶ Kriza je bila evidentna i u oblasti rudarstva a što se odrazilo na godišnju proizvodnju. Komparativni podaci za 1930. i 1931. godinu upućuju na zaključak da je u većini bosansko-

³³ *Enciklopedija Jugoslavije* 2, 91.

³⁴ Na osnovu raspoložive arhivske građe može se vidjeti da je u Bosni i Hercegovini 1922. godine bilo 159 industrijskih preduzeća. Po pojedinim industrijskim granama njihov broj se kretao ovako: drvena industrija 25 preduzeća, hemijska industrija 15, rudarska 4, industrija kože 3, industrija papirne robe 3, industrija alkohola 9, elektrotehnička industrija 2, elektrane 19, grafička industrija 7, odjevna i tekstilna industrija 13, industrija namještaja 6, industrija hrane 7, industrija metalne robe 10, građevinska industrija 19, industrija voća i povrća 11, razna druga industrija 6 preduzeća. ABiH, fond: *MTI*, kutija 26, broj 30 a. Industrijska preduzeća u Bosni i Hercegovini. Kemal Hrelja u svojim radovima navodi nešto drugačije podatke.

³⁵ K. Hrelja, *Industrija i saobraćaj*, 130.

³⁶ Ekonomska kriza najteže je pogodila drvnu industriju u Živinicama. Od 1925. godine ovu industriju potiskivala je inostrana konkurencija na svjetskom tržištu, tako da je dolazilo do drastičnog pada proizvodnje kao i smanjenja broja zaposlenih sa 1.200 na 25 radnika. U drvnoj industriji u Živinicama za vrijeme ljetne sezone, kada su radovi bili u punom jeku, radilo je oko 600 radnika. U vrijeme zime radovi su bili obustavljeni oko dva mjeseca i za to vrijeme radnici nisu bili plaćeni. Branislav Begović, Prerada drveta pod Konjuhom (1885-1945), u: *Konjuh Živnice (1885-1975)*, Živnice 1975, 21.

hercegovačkih rudnika u navedenom periodu došlo do značajnog smanjenja proizvodnje. Tako je u rudniku d.d. „Montanika“ u Majevidi 1930. sa 514 radnika proizvedeno 51.026 tona uglja, a do kraja septembra 1931. godine sa 547 radnika 35.992 tone, u Državnom rudniku Zenica 1930. sa 1.095 radnika proizvedeno je 237.820 tona uglja, a do kraja septembra 1931. godine sa 1.310 radnika 201.882 tone; u Državnom rudniku Kakanj 1930. proizvedeno je sa 1.178 radnika 370.954 tone, a 1931. godine sa 1.358 radnika 287.389 tona; u Državnom rudniku Kreka 1931. proizvedeno je sa 878 radnika 235.714 tona, a do kraja septembra 1931. godine sa 788 radnika 149.155 tona uglja itd.³⁷

Ako bismo stanje industrije i rudarstva promatrali na osnovu broja zaposlenog osoblja u tim privrednim granama, imali bi slijedeću situaciju. Prema podacima za 1931. godinu, broj lica zaposlenih u industriji, rudarstvu i zanatstvu kao glavnom zanimanju iznosio je 68.236, što je činilo 6,7% od ukupnog broja stanovnika Bosne i Hercegovine.³⁸ Vremenom se broj zaposlenih radnika u industriji smanjivao tako da je tokom 1933. iznosio 50,18% od onog broja koji je bio uposlen 1930. godine.³⁹ Prosječna godišnja zarada smanjena je sa 11.606 dinara koliko je iznosila u 1930.⁴⁰ na 3.699 dinara 1933. godine.⁴¹

Tek 1936. godine došlo je do oživljavanja ekonomije u Bosni i Hercegovini i do povećanja industrijske proizvodnje. U rudarstvu je zabilježen porast proizvodnje uglja i metalnih ruda (posebno željezne i aluminijske – pripreme za rat). Željezara u Zenici proširenjem kapaciteta skoro udvostručuje

³⁷ *Narodno jedinstvo, Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prestupnu godinu 1932, godina treća, Sarajevo 1931, 161-167.*

³⁸ Prema popisu iz 1921. godine u Bosni i Hercegovini je živjelo 1.890.440 stanovnika (966.209 muških i 924.231 ženskih). *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 1921. godine, 220-421; Prema popisu iz 1931. godine u Bosni i Hercegovini je živjelo 2.323.555 stanovnika (1.185.040 muških i 1.138.515 ženskih). Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931, 42.*

³⁹ Bilo je i onih industrijskih grana u kojima je dolazilo do povećanja broja zaposlenih, ali smanjenja prosječne zarade. Primjer je tekstilna industrija Bosne i Hercegovine koja je 1933. godine zapošljavala 1.064 radnika, 1934. bilo ih je 1.419, a 1935. broj radnika je iznosio 1.896. Godinu dana kasnije (jul 1936) sveukupni broj radnika u Bosni i Hercegovini bio je 65.689, a u jul 1937. godine povećan je na 81.107 radnika. Prosječna nadnica radnika zaposlenih u tekstilnoj industriji iznosila je svega 16,36 dinara i smatrana je najnižom u Jugoslaviji. Krajem 1933. godine kod središnjih i okružnih ureda za osiguranje radnika u Kraljevini Jugoslaviji bilo je prijavljeno 486.176 radnika, od toga: 65.583 radnika sa nadnicom do 8 dinara, 76.338 od 8 do 14 dinara, 99.325 od 14 do 20 dinara, 77.986 od 20 do 28 dinara, 39.976 od 28 do 40 dinara, 34.780 od 34 do 40 dinara, 21.902 od 40 do 48 dinara i 70.286 sa nadnicom većom od 48 dinara. Vidi: *Hronologija, 502-503. Podaci preuzeti iz: Ujedinjeni sindikat, sveska 6/1934, Beograd 1934, 82; Jugoslavenski list, br. 86, Sarajevo 1936; Abo Koen, Privreda Bosne i Hercegovine u istorijskom presjeku, u: Bosna i Hercegovina kao privredno područje, 428 (podaci o broju radnika u Bosni i Hercegovini za jul 1936. i jul 1937).*

⁴⁰ Prosječna nominalna mjesečna plata jednog odraslog radnika – muškarca u drugoj polovini 1930. godine u Jugoslaviji iznosila je po granama industrije u dinarima: prehrambena 951, drvna 840, građevinska 1.280, rudarska 842, tekstilna 907, grafička 2.556 dinara itd. *Hronologija, 480. Podaci preuzeti iz: Ujedinjeni sindikat, sveska 4, Beograd 1931, 61.*

⁴¹ A. Hadžirović, *Sindikalni pokret, 14; Enciklopedija Jugoslavije 2, 92.*

proizvodnju koja je 1939. godine u prosjeku mjesečno iznosila 11.575 tona sa prosječnom nadnicom od 28 dinara.⁴² Najprije je 1937. izgrađena nova valjaonica za teške profile, a zatim četvrta i u 1940. godini peta Siemens-Martinova peč. U isto vrijeme izgrađena je i nova električna centrala jačine 18.000 kilovata, koja poboljšava ukupnu energetska situaciju u Bosni i Hercegovini. U ovom periodu proširena je fabrika celuloze u Drvaru. Osnovane su fabrika žice i eksera u Zenici, fabrika kolofonija i smole u Dobrunu, preduzeće za eksploataciju zlata u Bakovićima i preduzeće za preradu barita u Visokom.

Industrija Bosne i Hercegovine u periodu između dva svjetska rata zabilježila je porast kako u pogledu broja preduzeća tako i u pogledu vrijednosti produkcije, ali je tempo tog porasta bio sporiji nego što su iziskivale demografske prilike i stanje drugih privrednih grana. U periodu 1918.-1938. godina proradilo je u Bosni i Hercegovini 129 tvornica sa ukupno 239 miliona dinara osnovnog kapitala, otvoreno je 10.330 radnih mjesta i 10.077 KS pogonske snage. Najveći broj novoosnovanih tvornica bile su pilane. Sa ranije osnovanim bilo je 1939. godine u Bosni i Hercegovini 299 industrijskih preduzeća sa ukupnim osnovnim kapitalom od 1.199 miliona dinara, 31.158 radnih mjesta i 93.877 KS pogonske snage.⁴³

Na osnovu rezultata do kojih se došlo istraživanjem arhivske građe može se vidjeti da je u Bosni i Hercegovini do 1938. godine postojalo ukupno 292 razna industrijska preduzeća, i to:⁴⁴

Redni broj	Vrsta industrijskog preduzeća	Ukupno preduzeća
1.	Ekstraktivna industrija	10
2.	Metalurška industrija	5
3.	Industrijska prerada metala	13
4.	Industrija keramike i stakla	14
5.	Drvena industrija	106
6.	Hemijska industrija	15
7.	Prehrambena i poljoprivredna industrija	46
8.	Tekstilna industrija	15
9.	Industrija kože i krzna	4

⁴² ABiH, fond: *MIR*, godina 1945, kutija 10. Problemi privrede Bosne i Hercegovine.

⁴³ K. Hrelja, *Industrija i saobraćaj*, 126-131; Milivoj Erić, Kemal Hrelja, Olga Kozomara, "Strukturalna kretanja i promjene u bosanskohercegovačkom društvu u posljednjih 50 godina", *Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini. Povodom 50-godišnjice Saveza komunista Jugoslavije*, 6. i 7. novembar 1969. Sarajevo 1970, 47-67. Od navedenih 299 industrijskih preduzeća 145 je podignuto do Prvog svjetskog rata, a za 25 nema podataka o njihovom podizanju.

⁴⁴ ABiH, fond: *MIR*, godina 1946, kutija 32, izvještaji, zapisnici, planovi. *Industrija na području Bosne i Hercegovine i mogućnosti njezinog razvitka*, Sarajevo 20. 8. 1945; ABiH, fond: *Zemaljska uprava narodnih dobara* (dalje: *ZUND*), godina 1945/46, kutija 11, dok. br. 165/46. Izvještaj o radu Odsjeka za kontrolu u vremenu od 25. VI. do 1. X. 1945.

10.	Električne centrale	60
11.	Ostale grane industrije	4
	Ukupno	292

Na osnovu podataka prezentiranih u tabeli uočljivo je da najveći broj predstavljaju preduzeća drvne industrije i njih je 36,30% od ukupnog broja preduzeća, zatim dolaze preduzeća prehrambene i poljoprivredne industrije, takvih je 15,75%. Najmanje je bilo preduzeća kože i krzna svega 1,37% od ukupnog broja industrijskih preduzeća.

Po ekonomskom, a posebno industrijskom razvoju Bosna i Hercegovina je bila jedno od manje razvijenijih područja u tadašnjoj jugoslavenskoj državi. Ni kvalifikaciona struktura zaposlenih u industriji prije Drugog svjetskog rata nije bila zadovoljavajuća: bilo je 1941. godine svega: 132 inženjera, 257 tehničara, 668 administrativnog osoblja, 7.981 kvalifikovanih, 13.362 nekvalifikovanih, 490 šegrti. Dakle ukupno 22.890 zaposlenih u industriji.⁴⁵ U rudnicima Bosne i Hercegovine bilo je zaposleno 15.815 rudara bez namještenika.⁴⁶ Od navedenog broja zaposlenih u 1939. godini na rudarska preduzeća i željezare otpadalo je: inženjera 86; tehničara 145; administrativnog osoblja 235; kvalifikovanih 5.506; nekvalifikovanih 7.592; šegrti 141 osoba.⁴⁷ Također je potrebno naglasiti da ni obrazovna struktura stanovništva nije bila povoljna s obzirom da je, naprimjer, prema popisu stanovništva iz 1921., broj nepismenih bio 67,38% što je znatno iznad jugoslavenskog prosjeka.⁴⁸

⁴⁵ ABiH, fond: *MIR*, godina 1945, kutija 11, zapisnici i izvještaji. Ekspoze ministra industrije i rudarstva Narodne vlade Bosne i Hercegovine, 27. 04. 1946. Broj zaposlenog osoblja za one industrijske grane sa čijim podacima raspolažemo iznosio je: Tekstilno-kožarska: inženjeri 2; tehničari 21; administrativni radnici 56; kvalifikovani 159; nekvalifikovani 1.514; šegrti 93. Ukupno 1.845. Prehrambena: inženjeri 1; tehničari 24; administrativni radnici 46; kvalifikovani 104; nekvalifikovani 378; šegrti 12. Ukupno 565. Hemijska: inženjeri 23 (30); tehničari 38 (47); administrativni radnici 97 (162); kvalifikovani 395 (495); nekvalifikovani 1.510 (1.645); šegrti 110 (117). Ukupno 2.173 (2.696). Metalno-prerađivačka: inženjeri 13; tehničari 16; administrativni radnici 157; kvalifikovani 1.337; nekvalifikovani 970; šegrti 128. Ukupno 2.621. Podaci o broju zaposlenih za hemijsku industriju u dokumentima se ne poklapaju iako se odnose na istu godinu. ABiH, fond: *MIR*, godina 1948, kutija 38, zapisnici. Pregled industrije Bosne i Hercegovine; ABiH, fond: *MIR*, godina 1950, kutija 10, strogo pov. Izgradnja industrije u Bosni i Hercegovini.

⁴⁶ *Hronologija*, 562.

⁴⁷ ABiH, fond: *MIR*, godina 1945, kutija 10. Problemi privrede Bosne i Hercegovine.

⁴⁸ *Narodno jedinstvo, zvanični kalendar (svih šest oblasti Bosne i Hercegovine) za prostu 1929. godinu*, godina prva, Sarajevo 1928, 94.

Utjecaj ekonomsko-socijalnih (ne)prilika na migraciona kretanja stanovništva

Ekonomske prilike su imale utjecaja i na migraciona kretanja koja su odraz i obilježje društveno-ekonomskih i političkih specifičnosti.⁴⁹ One neosporno prate razvoj, te uzrokuju promjene u gotovo svim sferama življenja. Ekonomske promjene su vrlo značajne, no ne smije se zanemariti ni značaj demografskih promjena. Migracijska kretanja⁵⁰ su velikim dijelom utjecala na značajne promjene u broju, strukturi i drugim obilježjima stanovništva, ali ponajviše na njegov razmještaj na južnoslavenskim prostorima.⁵¹ Tako je jedan dio stanovništva, najviše iz ekonomskih razloga, odlazio sa prostora Bosne i Hercegovine u druge dijelove Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, ali i izvan njenih granica. Na osnovu dostupnih historijskih izvora vrlo je teško i gotovo nemoguće dati pouzdanu sliku migracijskih kretanja na tlu Bosne i Hercegovine zbog nemogućnosti evidentiranja i prikupljanja (obrade) svih potrebnih podataka o kretanju stanovništva. Valja naglasiti da su sve procjene o opsegu i intenzitetu migriranja stanovništva Bosne i Hercegovine prije Drugoga svjetskog rata vrlo grube i neprecizne, s nepotpunim podacima, te ih stoga moramo uzeti s rezervom.⁵² Međutim, prema statistici sastavljenoj od strane Iseljeničkog komesarijata Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, čije je sjedište bilo u Zagrebu, može se utvrditi broj iseljenika iz Kraljevine SHS. Prema toj statistici u godini 1927. iselilo se u prekomorske zemlje 21.976 lica (16.852 muških i 5.124 ženskih) što je u odnosu na 1926. godinu više za 3.746 emigranata. Najveći broj stanovništva iselio se u Argentinu (7.127 ili 32,8%), SAD (4.759 ili 21,7%), Kanadu (4.656 ili 21,2%), Brazil (2.527 ili 11,5%),

⁴⁹ Naprimjer: Između 1850. i 1920. godine više od 30 miliona stanovnika napustilo je evropski kontinent i otišlo u Sjevernu i Južnu Ameriku. Jedan od osnovnih razloga migracija na početku navedenog perioda bila je industrijska revolucija kao glavna pokretačka snaga. Drugi razlog je razlika u političkim sistemima između istočne i zapadne Evrope. Treći presudan faktor bio je uspon snažnog nacionalizma u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi. Konsultiraj: Heinz Fassmann, Rainer Münz, Migracije Istok-Zapad u Evropi od 1918-92, *Migracijske i etničke teme*, vol. 11, no. 1, Zagreb 1995, 53-87.

⁵⁰ Kao bitan činilac u razvoju ljudskih populacija ostvaruju se u svim historijskim razdobljima, bez obzira na društvene sisteme, ekonomsku i kulturnu razvijenost sredine ili nacionalna obilježja stanovništva, a utječu na broj, osnovne strukture i teritorijalni razmještaj stanovništva. S vremenom su mnogi ekonomski, historijski, politički i psihološki činioci utjecali na migracije, koje su bitno determinirale prostornu distribuciju i izmijenile raspored naroda na Balkanskom poluotoku, pa i Bosni i Hercegovini. Tako u svojim istraživanjima geograf Jovan Cvijić ističe da su od kraja 14. stoljeća do naših dana migracijske struje ispremještale gotovo svo stanovništvo, pri čemu su se istodobno odvijali i mnogi etnički i etno-biološki procesi koji su značajno izmijenili etničku sliku pojedinih područja. Vidi: Jovan Cvijić, *La Péninsule Balkanique: Géographie Humaine*, Paris 1918; Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 1922, 111-130.

⁵¹ Ilijas Bošnjović, *Bosna i Hercegovina – demografska bajka*, Međunarodni Forum, Sarajevo 1999.

⁵² Alma Pobrić, Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini, *Migracijske i etničke teme*, god. 18, br. 4, Zagreb 2002, 349-350.

Australiju (1.138 ili 5,1%), Urugvaj (905 ili 4,1%), Čile (425 ili 1,9%), Novi Zeland (130 ili 0,6%) itd. Najveći broj iseljenika bio je iz Hrvatske i Slavonije (39%), zatim Vojvodine (20%), Dalmacije (17%), Slovenije (12%), Srbije (6%), dok je iz Bosne i Hercegovine emigriralo 978 lica ili 4% i Crne Gore 2%.⁵³

Osim u prekomorske, značajno je bilo iseljavanje i u evropske zemlje. Tako se u 1927. godini iz Kraljevine SHS iselilo oko 7.000 lica koje je bilo uglavnom zaposleno kao sezonska radna snaga. Najviše takvih bilo je iz Srbije (2.908 lica koji su zaposlenje našli u Grčkoj, Bugarskoj i Turskoj), zatim iz Slovenije (1.841 lice koji su se zaposlili u Austriji i Čehoslovačkoj), te iz Hrvatske i Slavonije (879 osoba koji su se zaposlili u Luksemburgu, Belgiji, Austriji, Francuskoj). Francuska je uslijed naglog porasta franka izazvanog velikom ekonomskom krizom zatvorila vrata stranim radnicima.⁵⁴

Socijalna i starosna struktura iseljenika iz Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u prekomorske zemlje prikazana je u slijedećoj tabeli:⁵⁵

I s e l j e n i c i				
Zanimanje	Broj	%	Starosna dob	
Zemljoradnici	15.075	68,60	Između 18 i 30 godina	10.163
Kvalifikovani radnici	1.627	7,40	Između 30 i 50 godina	7.248
Nekvalifikovani radnici	2.305	10,49	Iznad 50 godina	694
Slobodne profesije	253	1,15	Ispod 18 godina	3.871
Lica koja ne privređuju	2.716	12,36	Svega iseljenika	21.976
Svega	21.976	100		

Iz podataka u tabeli može se vidjeti da je među iseljenicima u prekomorske zemlje iz Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca najviše bilo zemljoradnika 68,60%, a najmanje slobodnih profesija 1,15%. Po starosnoj dobi među iseljenicima su prednjačile osobe između 18 i 30 godina, dok je najmanje iseljenika bilo među osobama iznad 50 godina.⁵⁶

Početak Drugog svjetskog rata nije značio samo zastoj u proizvodnji, nego je imao za posljedicu znatna materijalna razaranja i uništenje velikog

⁵³ ABiH, fond: *Veliki župan Sarajevske oblasti*, kutija 2, Migraciona statistika za godinu 1927, 31. decembar 1927; S. Selimović, S. Hadžić, *Socijalne promjene*, 179-201.

⁵⁴ ABiH, fond: *Veliki župan Sarajevske oblasti*, kutija 2, Migraciona statistika za godinu 1927, 31. decembar 1927; S. Selimović, S. Hadžić, *Socijalne promjene*, 179-201.

⁵⁵ ABiH, fond: *Veliki župan Sarajevske oblasti*, kutija 2, Migraciona statistika za godinu 1927, 31. decembar 1927; S. Selimović, S. Hadžić, *Socijalne promjene*, 179-201.

⁵⁶ ABiH, fond: *Veliki župan Sarajevske oblasti*, kutija 2, Migraciona statistika za godinu 1927, 31. decembar 1927; S. Selimović, S. Hadžić, *Socijalne promjene*, 179-201.

broja industrijskih preduzeća. Ovome treba dodati i činjenicu da je znatan broj radno sposobnog stanovništva, tokom Drugoga svjetskog rata, učestvovao u raznim vojnim i paravojnim formacijama, da je, također, jedan broj njih poginuo, odveden u zarobljeništvo, promijenio zanimanje i slično što se sve skupa negativno odrazilo na stanje u ekonomiji, a posebno industriji nakon završetka Drugog svjetskog rata (1945).⁵⁷

Zaključak

Rezultati do kojih sam došao i prezentirao u ovome radu pokazuju nekoliko bitnih karakteristika ekonomije Bosne i Hercegovine. Činjenice govore da je sa dolaskom austrougarske počeo ekonomski razvoj na novim osnovama u kojima je Bosna i Hercegovina postala sirovinско područje austrijske i ugarske industrije i istovremeno potrošačko tržište za njihove industrijske proizvode. S tim ciljem građene su željezničke pruge, otvarani rudnici, značajno je napredovala prerada željezne rude, otvarana su preduzeća hemijske industrije, a najveći porast zabilježili su eksploatacija šuma i izvoz drveta. Osim toga, sa austrougarskom okupacijom počeo je prodirati i strani kapital koji je išao za što većim profitom i birao poslove koji će mu to omogućiti, a uglavnom se ograničavao na sirovine i polupreradevine koje su, poslije obrade na strani, dolazile u Bosnu i Hercegovinu kao finalni proizvod. No i pored intenzivnog ekonomskog i industrijskog razvoja bitna karakteristika bosanskohercegovačkog društva bila je izrazita dominacija agrarnog stanovništva koje se kretalo između 90% na početku okupacije i 87% koliko je bilo prema popisu stanovništva iz 1910. godine. Ekonomski zamah koji je započeo sa dolaskom austrougarske u Bosnu i Hercegovinu zaustavljen je izbijanjem Prvog svjetskog rata. Veliki rat je doveo do raspada Monarhije, što je imalo za posljedicu značajne promjene kako u Bosni i Hercegovini tako i šire.

Bosna i Hercegovina, kao specifična geopolitička cjelina sa svojim naglašenim ekonomsko-socijalnim karakteristikama, kulturno-vjerskim razlikama i drugim osobenostima predstavljala je u tom kontekstu jedan od važnih segmenata ukupnih procesa. Paralelno sa ratnim operacijama privodilo se kraju i djelo ujedinjenja južnoslavenskih prostora i naroda, odnosno stvaranje zajedničke države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je proglašene 1. decembra 1918. godine. U novonastalu državu je ušla i Bosna i Hercegovina. U periodu između dva svjetska rata, tadašnja Jugoslavija je bila zaostala agrarna zemlja sa poljoprivredom kao glavnom privrednom granom i nedovoljno razvijenom industrijom. U gotovo svim industrijskim granama bio

⁵⁷ Vidi više u: Senaid Hadžić, *Veliki zaokret: Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije (od 1880-ih do 1950-ih)*, Tuzla 2021, Arhiv Tuzlanskog kantona & Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2021.

je prisutan i dominantan strani kapital koji je izvezio rude, drvo i ostale sirovine, a uvezio po skupim cijenama gotove proizvode. Bitna karakteristika industrije ogleda se u tehničkoj zaostalosti, te neracionalnom razmještaju preduzeća daleko od sirovinke baze, saobraćajnica i tržišta što je imalo za posljedicu usporavanje tempa razvoja drugih ekonomskih grana, pa čak i stagnaciju u poljoprivredi i šumarstvu. Od ukupnog broja stanovništva monarhističke Jugoslavije, 76,6% živjelo je od poljoprivrede. Na selu je živjelo $\frac{3}{4}$ cjelokupnog stanovništva sa poljoprivredom kao najvažnijom ekonomskom granom u zemlji. U nacionalnom dohotku Jugoslavije poljoprivreda je bila zastupljena sa 52,4%, a njena osnovna karakteristika bili su usitnjeni posjedi i tehnička zaostalost. Primjera radi, pred Drugi svjetski rat samo je 43,8% seoskih domaćinstava imalo željezne plugove, 18,2% drvene plugove, a 38% nije imalo ni najneophodnije poljoprivredne sprave. Bila je, također, izražena velika razlika u stepenu razvitka poljoprivredne proizvodnje prema pokrajinama: „Dok u Vojvodini imamo kapitalističku proizvodnju, u Bosni, Makedoniji imamo proizvodnju sa polufeudalnim, naturalnim ostacima“. U Bosni i Hercegovini je procenat poljoprivrednog stanovništva neznatno smanjen sa 86,37% koliko je bilo 1921. godine na 83,3% u 1931. godini. Od poljoprivrede, šumarstva i ribolova živjelo je 84% stanovništva, a od industrije, zanatstva i ribarstva 1910. godine živjelo je 4,9%, te 6,7% između dva svjetska rata. Po ekonomskom, a posebno industrijskom razvoju Bosna i Hercegovina je bila jedno od manje razvijenih područja u tadašnjoj jugoslavenskoj državi. Na to upućuje kvalifikaciona i obrazovna struktura stanovništva, koja nije bila zadovoljavajuća s obzirom na činjenicu da je broj nepismenog stanovništva (67,38%) bio znatno iznad jugoslavenskog prosjeka, a da je pred početak Drugog svjetskog rata bilo svega 132 inženjera.

Summary

The results I came to and presented in this paper show several important characteristics of the economy of Bosnia and Herzegovina. The facts show that with the arrival of Austria-Hungary, economic development began on a new basis in which Bosnia and Herzegovina became a raw material area of Austrian and Hungarian industry and at the same time a consumer market for their industrial products. To this end, railways were built, mines were opened, iron ore processing was significantly advanced, chemical industry companies were opened, and the greatest increase was recorded in forest exploitation and timber exports. In addition, with the Austro-Hungarian occupation, foreign capital began to penetrate, pursuing as much profit as possible and choosing jobs that would enable it, and was mostly limited to raw materials and semi-finished products that, after processing abroad, came to Bosnia and Herzegovina as final product. However, despite the intensive economic and industrial development, an important feature of Bosnian society was the

pronounced dominance of the agrarian population, which ranged between 90% at the beginning of the occupation and 87% according to the 1910 census. The economic momentum that began with the arrival of Austria-Hungary in Bosnia and Herzegovina was stopped by the outbreak of the First World War. The Great War led to the disintegration of the Monarchy, which resulted in significant changes in Bosnia and Herzegovina and beyond.

In this context, Bosnia and Herzegovina, as a specific geopolitical entity with its emphasized economic and social characteristics, cultural and religious differences and other features, was one of the important segments of the overall process. In parallel with the war operations, the work of unification of the South Slavic areas and peoples was brought to an end, ie the creation of a joint state of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, which was proclaimed on December 1, 1918. Bosnia and Herzegovina also joined the newly formed state. In the period between the two world wars, the former Yugoslavia was a backward agrarian country with agriculture as the main economic branch and underdeveloped industry. Dominant foreign capital was present in almost all industries, exporting ores, wood and other raw materials, and importing finished products at expensive prices. An important characteristic of the industry is reflected in the technical backwardness and irrational location of companies away from the raw material base, roads and markets, which resulted in slowing down the pace of development of other economic branches, and even stagnation in agriculture and forestry. Of the total population of monarchist Yugoslavia, 76.6% lived from agriculture. The village was inhabited by the entire population with agriculture as the most important economic branch in the country. In the national income of Yugoslavia, agriculture was represented with 52.4%, and its main characteristics were fragmented holdings and technical backwardness. For example, before the Second World War, only 43.8% of rural households had iron plows, 18.2% wooden plows, and 38% did not have the most necessary agricultural equipment. There was also a big difference in the level of development of agricultural production by provinces: „While in Vojvodina we have capitalist production, in Bosnia, Macedonia we have production with semi-feudal, natural remains.“ In Bosnia and Herzegovina, the percentage of agricultural population has slightly decreased from 86.37% in 1921 to 83.3% in 1931. 84% of the population lived from agriculture, forestry and fishing, and 4.9% from industry, crafts and fishing in 1910, and 6.7% between the two world wars. In terms of economic, and especially industrial development, Bosnia and Herzegovina was one of the less developed areas in the then Yugoslav state. This is indicated by the qualification and educational structure of the population, which was unsatisfactory given the fact that the illiterate population (67.38%) was well above the Yugoslav average, and that before World War II there were only 132 engineers.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond: *Ministarstvo industrije i rudarstva*
2. Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond: *Ministarstvo trgovine i industrije*.
3. Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond: *Veliki župan Sarajevske oblasti*.
4. Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond: *Zemaljska uprava narodnih dobara*.
5. Arhiv Jugoslavije Beograd, fond: *Privredni savjet Vlade FNRJ, 1944-1953*.
6. Arhiv Jugoslavije Beograd, fond: *CK SKJ, Komisija za privredu*. Razvijenost industrije i industrijska politika u staroj Jugoslaviji.
7. Arhiv Jugoslavije, fond: *Ministarstvo prosvete KSHS*.

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Čulinović Ferdo, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968.
2. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931*, Kraljevina Jugoslavija. Opšta državna statistika, knj. 1, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd 1937.
3. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Sarajevo 1932.
4. *Demografska statistika, Stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku po popisu od 31. III 1931. godine*. Bosna i Hercegovina, Pregled po opštinama, Serija II, Beograd 1945.
5. *Demografska statistika: Stanovništvo predratne Jugoslavije prema popisu od 1931*, Sveska I (povjerljivo – samo za službenu upotrebu), Beograd 1945.
6. Janković Dragoslav, Krizman Bogdan (priredili), *Grada o stvaranju jugoslovenske države, 1. januar – 20. decembar 1918*, Beograd 1964.
7. Omerdić Mehmed, *Radnički pokret Tuzle i njene okoline između dva rata*, magistarski rad (neobjavljeno), Beograd 1973.
8. Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918 – 1988, Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988.
9. *Prethodni rezultati Popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921. godine*, 1924.
10. *Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine 1910. godine u oktobru*, Sarajevo 1912.
11. Simeunović Vladimir, *Stanovništvo Jugoslavije i Socijalističkih Republika 1921-1964: ukupno stanovništvo, polna i starosna struktura*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1964.
12. Šišić Ferdo (sabrao), *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1918*, Matica Hrvatska, Zagreb 1920.
13. *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1921.

Službeni listovi, novine/ Official papers, newspapers:

1. *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*, Tisak zaklade tiskare Narodnih novina u Zagrebu, Zagreb 1940.
2. *Jugoslavenski list*, br. 86, Sarajevo 1936.
3. *Narodno jedinstvo, Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prestupnu godinu 1932*, godina treća, Sarajevo 1931.
4. *Narodno jedinstvo, zvanični kalendar (svih šest oblasti Bosne i Hercegovine) za prostu 1929. godinu*, godina prva, Sarajevo 1928.
5. *Narodno jedinstvo. Ilustrovani zvanični almanah – kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31. godinu*, godina prva, Sarajevo 1930.

Knjige/Books:

1. Bogičević Vojislav, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1975.
2. *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, Sarajevo 1938.
3. Bošnjović Ilijas, *Bosna i Hercegovina – demografska bajka*, Međunarodni Forum, Sarajevo 1999.
4. Cvijić Jovan, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 1922.
5. Cvijić Jovan, *La Péninsule Balkanique: Géographie Humaine*, Paris 1918.
6. Čalić Dušan, *Izgradnja industrije u FNRJ*, Zagreb 1963.
7. Dimitrijević Sergije, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd 1958.
8. Hadžibegović Iljas, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo 1980.
9. Hadžić Senaid, Velagić Adnan, *Balkanska praskozorja. Od idejā do ujedinjenjā. Jugoistočna Evropa u dugom 19. stoljeću (1790-1918)*, Arhiv HNK, Mostar 2019.
10. Hadžić Senaid, *Veliki zaokret. Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije (od 1880-ih do 1950-ih)*, Arhiv TK & Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2021.
11. Hadžirović Ahmed, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini od 1935. – 1941. godine*, Sarajevo 1972.
12. Išek Tomislav, *Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941)*, (Nacionalni etnosi između centralizma i napora za preuređenje države), *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, II izdanje, Sarajevo 1998.
13. Kamberović Husnija, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000.
14. Kukoleča Stevan, *Industrija Jugoslavije 1918.–1938.*, Beograd 1941.
15. Mirković Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968.
16. Selimović Sead, Hadžić Senaid, *Tuzlanski kraj 1851. – 1991. Demografske i socijalne promjene*, OFF-SET, Tuzla 2007.
17. Selimović Sead, *Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2021.
18. Simeunović Vladimir, *Stanovništvo Jugoslavije i Socijalističkih Republika 1921-1964: ukupno stanovništvo, polna i starosna struktura*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1964.
19. Šehić Nusret, *Bosna i Hercegovina 1918 – 1925. privredni i politički razvoj*, Sarajevo 1991.

Članci/Articles:

1. Begović Branislav, *Prerada drveta pod Konjuhom (1885-1945)*, *Konjuh Živinice (1885-1975)*, Živinice 1975.
2. Erić Milivoj, Hrelja Kemal, Kozomara Olga, *Strukturalna kretanja i promjene u bosanskohercegovačkom društvu u posljednjih 50 godina*, *Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini. Povodom 50-godišnjice Saveza komunista Jugoslavije*, 6. i 7. novembar 1969, Sarajevo 1970.
3. Fassmann Heinz, Münz Rainer, *Migracije Istok-Zapad u Europi od 1918-92, Migracijske i etničke teme*, vol. 11, no. 1, Zagreb 1995.
4. Hadžibegović Iljas, Imamović Mustafa, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine*, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, II izdanje, Sarajevo 1998.
5. Hadžić Senaid, Selimović Sead, *Demografske promjene stanovništva Tuzlanskog kraja (1878–1992)*, *Stav*, god. III, br. 8/9, Tuzla 2004.

6. Hadžić Senaid, Selimović Sead, Konfesionalna i etnička struktura stanovništva Tuzle i njene okoline (1878–1941), *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, br. 7, Tuzla 2006.
7. Hadžić Senaid, Selimović Sead, Socijalne promjene stanovništva Tuzlanskog kraja (1878-1941), *Povijesni zbornik*, godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe, god. II, br. 3, Osijek 2008.
8. Hadžić Senaid, Uticaj migracija na demografsku i konfesionalnu strukturu stanovništva Brčkog krajem 19. i početkom 20. stoljeća, *Migracije i Brčko*, Zbornik radova, Tuzla 2020.
9. Hrelja Kemal, Industrija i saobraćaj u Bosni i Hercegovini od 1929. do 1941. godine, *Prilozi*, br. 2, Sarajevo 1966.
10. Mirković Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968.
11. Išek Tomislav, Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941), (Nacionalni etnosi između centralizma i napora za preuređenje države), *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, II izdanje, Sarajevo 1998.
12. Koen Abo, Privreda Bosne i Hercegovine u istorijskom presjeku, *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, Sarajevo 1938.
13. Pobrić Alma, Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini, *Migracijske i etničke teme*, god. 18, br. 4, Zagreb 2002.
14. Užičanin Salkan, Pitanje strane radne snage u industriji Bosne i Hercegovine (1918-1941), *Historijska misao*, br. 6, Tuzla 2020, 97-150.
15. Užičanin Salkan, Strani kapital u privredi Bosne i Hercegovine (1918-1941), *Historijska misao*, br. 1, Tuzla 2015, 113-156.
16. Žerjavić Vladimir, Kretanje stanovništva i demografski gubici Republike Hrvatske u razdoblju 1900-1991. godine, *Časopis za savremenu povijest*, 25 (2-3), Zagreb 1993.